ÇEVRESEL ETKİ DEĞERLENDİRMESİ BİR OYUN MUDUR?

Evet; çevresel etki değerlendirmesi (ÇED) ülkemizde, hem "oynayanların" hem de "oynatanların" yıllardır keyifle sürdürdükleri acıklı bir oyundur. Bu, artık "acıyı bal eğlemiş" bir toplum için şaşırtıcı bir durum olmasa gerek. Çıkarıldığından bu yana onyedi kez değiştirilebiliyor; bu değişikliklerin altısı 2002-2014 döneminde; son ikisi ise birer yıl arayla 2013 ile 2014 yıllarında gerçekleştirilebiliyor; yapılan değişikliklerin kimilerinin yürütülmesi durdurulyor ya da iptal ediliyor; bu değişikliklerin çoğu, deyim yerindeyse "adrese teslim" yapılıyor; Aralık 1993-Kasım 2014 döneminde hazırlanan toplam 3685 ÇED yazanağının yalnızca 683'ü 1994-2001 (yıllık ortalama 97), buna karşılık 3002'si 2002-2014 (yıllık ortalama 250) dönemlerinde hazırlanıyor; hazırlanan ÇED yazanaklarının 3654'ü "olumlu" bulunuyor; ilgili bakanlık Yönetmeliğin, 2013 yılından yalnızca bir yıl sonra bir kez daha yeniden düzenlenme gerekçesini; "*Yönetmeliğin daha anlaşılır ve uygulanabilir olması için düzenlemeler yapılmıştır*" biçimindeki açıklayabiliyorsa[1], "*- Bu oyunu oynamak kimin işine gidiyor acaba?*" sorusu akla gelmez mi? Benim aklıma geliyor doğrusu; geliyor, şaşırıyorum. Şaşırıyorum çünkü ÇED sürecini tüm boyutlarıyla sorgulamak, sorgulamakla yetinmeyip de yetkin bir ÇED süreci önerisi geliştirmek yerine yürürlükteki sürecin yalnızca sonuçları ciddiye alınabiliyor. Ne yani; "*- Hiç yoktan iyidir*!" demek mi gerekiyor? Hayır, gerekmiyor.

Yücel ÇAĞLAR

GİRİŞ

Bilerek ya da bilmeyerek, her oyunun kuralını **kendimize*** göre değiştirmekte, artık uzmanlaş**tık** sayılır. Sözgelimi; demokrasi, çevre/doğa korumacılığı, insan hakları, kalkınma ya da büyüme vb oyunlarını da kendimize uyarlama**dık** mı? Doğal olarak, ÇED süreci de bu beceri**miz**den payını aldı. Bir kez; ÇED sürecini daha işin başında iken büyük ölçüde metalaştır**dık**. Yerli, yabancı ÇED işliklerinin açılmasını, desteklemesek de sessizce izle**dik**; ÇED sürecinde yararlanılabilecek teknikleri yurt dışından olduğu gibi aktar**dık** ama bu tekniklerin gerektirdiği bilgiler ile veri tabanın, süreci yönetecek, yanı sıra denetleyecek kamu örgütlenmesinin ne denli yeterli olduğunu hiç sorgulama**dık** bile. Bunlar bir yana; ekosistemlerdeki döngülerin hem yersel hem de zamansal olarak değişkenliğini, kuramsal olarak bil**sek** de, gerektiğince göz önünde bulundurabilme becerisine çoğunlukla yeterince sahip olmadığı**mızı** aklımıza bile getirme**dik**. Ancak, bir şeyin çok iyi yapılmasını sağla**dık**: Aralık 1993-Kasım 2014 döneminde çeşitli kişi ve kuruluşa 3685 kez para kazandır**dık** ! Deyim yerindeyse; "denize düşürülmüş**tük**" bir kez, akıl almaz bir teslimiyetle "yılana sarıl**dık**". Şimdilerdeyse, aklı başında olanları**mızın** bile çoğu, ortaya çıkan görünüm karşısında şaşırıyor. Peki, neden; neden şaşırıyor? Anımsanacaktır: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (ÇEŞ), 2013 yılında, Yıldız Teknik Üniversitesi ile Türkiye Çevre Koruma Vakfı'yla birlikte **Uluslararası ÇED Kongresi**'ni gerçekleştirmişti. Onlarca bildirinin sunulduğu bu düzenlemede ağırlıkla ÇED teknikleri ile uygulamaları üzerinde durulmuş ama bekleneceği gibi, yürürlükteki ÇED sürecinin getirisi ile götürüsü gerektiğince sorgulanmamıştır; çok açık, "kimse ayranım ekşi demez."

Sanırım, kurallarını **bizlerin** koymadığı, koyanın ise "kafasına göre" değiştirdiği" bu oyunu oynamanın gerçekte kimlerin işine daha çok yaradığını sorgulama zamanı geldi artık. Böylesi bir çaba, en azında, yürürlükteki hiçbir boyutu demokratik olmayan ÇED düzeninin, bir yönüyle kaçınılmaz sonuçları karşısında üzülmekten, kızmaktan; artık tümüyle "paralelleşmiş" yargı kapılarını aşındırmaktan çok daha yararlı olacaktır bence. Oysa oynatılan oyun bana, benzetme yerindeyse, "Rus ruletini" anımsatıyor; yanılıyor muyum sizce?

- **Nasıl yorumlanmalı acaba?**

---

* Nedense bu çoğulcu bir dil kullanmaya başladım; sanki ilgili bakanlık ya da genel müdürlükte görevliyim ya da ÇED işliğim var da, ÇED satıyorum. Bu ne denli doğru bir söylemdir; doğrusu ben de bilmiyorum.

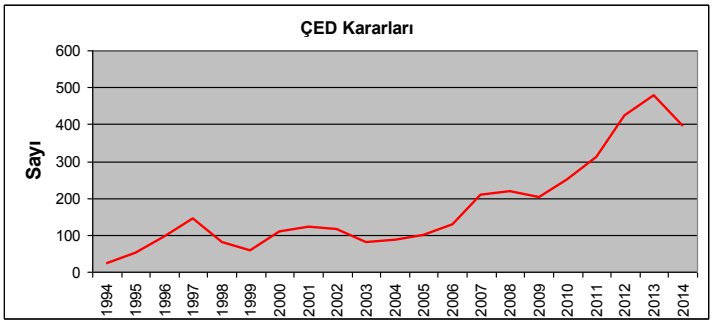
ÇEŞ'in ÇED ve Planlama Genel Müdürlüğü'nün, alınan ÇED kararlarıyla ilgili ayrıntılı, güncel verileri düzenli olarak yayımlıyor.[2] Bu verilerden hareketle kimi çıkarımlarda bulundum. Bunların başlıcaları aşağıda tartışmaya açılmıştır[*]:

- ✓ Sözgelimi; ÇED Yönetmeliği'nin yayınlandığı 1993 yılından 2012 yılı sonuna değin;
  - ✓ 2797'si "Olumlu"
  - ✓ 32'si "Olumsuz;
  - ✓ 39649'u "ÇED Gerekli Değildir" ve
  - ✓ 516'sı "ÇED Gereklidir"

  olmak üzere toplam 42 994 ÇED kararı alınmıştır[3]. İyi de, bu noktada; "- *39,6 bin "ÇED gerekli değildir" kararı hangi gerekçeyle alınmıştır; kararların sektörel dağılımı nedir*?" soruları akla gelmez mi?

- ✓ Çizge 1'de, Ocak 1994-Kasım 2014 döneminde alınan ÇED kararlarının sayısındaki değişmeler sergilenmiştir:

Çizge 1: Olumlu-Olumsuz ÇED Kararları Sayısındaki Değişmeler

İlk dikkati çeken gelişme, 2004 yılında sonra ÇED kararlarındaki hızlı bir artış olduğu... Bu artış, "Yükselen Türkiye"de yatırımların artışı ya da ilgili bakanlığın ÇED düzenini etkili biçimde çalıştırması yahut da başta yatırımcılar olmak üzere yurttaşların çevre duyarlılıklarının artmasıyla açıklanabilir mi acaba? İkinci dikkat çekici bir gelişme ise ÇED kararlarının, ÇED Yönetmeliği'nde değişiklik yapıldığı yıllarda artması… Bu, kimi yatırımcıların beklentilerinden kaynakladığı bir durum olabilir mi? Öte yandan; Çizelge 1'de görüldüğü gibi, ÇED kararlarının sektörel dağılımları da düşündürücü:

Çizelge 1: Olumlu-Olumsuz ÇED Kararlarının Sektörel Dağılımı

Sektörler	**ÇED Kararı Sayısı**
Petrol-Maden	960
Enerji	869

[*] Anımsatmakta yarar var: ÇED Yönetmeliği'nin 4. maddesinde;

"*g)… **gerekli değildir kararı**: Seçme Eleme Kriterlerine Tabi Projeler hakkında yapılan değerlendirmeler dikkate alınarak, projenin çevre üzerindeki muhtemel olumsuz etkilerinin, alınacak önlemler sonucu ilgili mevzuat ve bilimsel esaslara göre kabul edilebilir düzeylerde olduğunun belirlenmesi üzerine projenin gerçekleşmesinde çevre açısından sakınca görülmediğini…,*

*ğ) **… gereklidir kararı**: Seçme Eleme Kriterlerine Tabi Projelerin çevresel etkilerinin incelenerek, çevresel etkilerinin daha detaylı incelenmesi amacıyla Çevresel Etki Değerlendirmesi Raporu hazırlanmasının gerektiğini…,*

*h) **…olumlu kararı**: Çevresel Etki Değerlendirmesi Raporu hakkında Komisyon tarafından yapılan değerlendirmeler dikkate alınarak, projenin çevre üzerindeki muhtemel olumsuz etkilerinin, alınacak önlemler sonucu ilgili mevzuat ve bilimsel esaslara göre kabul edilebilir düzeylerde olduğunun belirlenmesi üzerine projenin gerçekleşmesinde çevre açısından sakınca görülmediğini…,*

*ı) **… olumsuz kararı**: Çevresel Etki Değerlendirmesi Raporu hakkında Komisyonca yapılan değerlendirmeler dikkate alınarak, projenin çevre üzerindeki muhtemel olumsuz etkileri nedeniyle gerçekleştirilmesinde çevre açısından sakınca görüldüğünü…*" belirten **Bakanlık kararı** olarak tanımlanmaktadır. Peki; neden "bakanlık kararı"? Bu aşamada yalnızca sormakla yetiniyorum.

Atık-Kimya	501
Sanayi	444
Tarım-Gıda	389
Ulaşım-Kıyı Yatırımları	289
Turizm-Konut	223
TOPLAM	**3675**

Çizelge 1'de sergilenen durumun öngörülememesi olası değil kuşkusuz: 2000'li yılların "parlayan yıldızlarından" "petrol-maden" (siz onu yalnızca madencilik olarak okusanız da olur) ile "enerji" sektörler "ÇED'lemede" de (!) açık ara önde. Toplam "ÇED olumlu" kararlarının sektörlere dağılımı ise şöyle:

- ✓ Madencilik % 26,
- ✓ Enerji % 22
- ✓ Atık-Kimya % 14
- ✓ Sanayi % 13,
- ✓ Tarım Gıda % 9
- ✓ Ulaşım-Kıyı % 9 ve
- ✓ Turizm Konut % 7

Peki, bu noktada akla; "- *Yöre halkının, çevre/doğa koruma duyarlılığı olan yurttaşlarımızın yoğun olarak karşı çıktıkları yatırımlar en çok hangi sektörlerdendir*?" sorusu akla gelmez mi; gelirse bu sektörlerdeki ÇED kararlarının; "petrol-maden" sektöründe yalnızca 14'ü (% 1,4); "atık-Kimya" sektöründe ise 5'i (% 0,9) "olumsuz" iken "enerji" ve "sanayi" sektörlerindeki kararların tümünün "olumlu" çıkmasının açıklanması gerekmez mi?

Bu türden sorular daha da çoğaltılabilir kuşkusuz. Ancak, bu denlisi bile yürürlükteki ÇED düzeninin nasıl bir oyun olduğunu açıklıkla ortaya koymaya yetiyor sanırım. Peki, ÇED Yönetmeliği'nin değiştirilmesi öncesinde ya da sonrasında böylesi bir çabaya bir kez olsun girildi mi acaba? "- *Güldürme insanı?*" diyorsunuz eğer, haklısınız doğrusu.

- **Yürürlükteki ÇED düzeninin iki temel sorunu var...**

Yürürlükteki ÇED düzenini "Rus ruletimsi" bir "oyun" olarak nitelendirilişim, yadırganmış olabilir. Öyle ya;

- ✓ bu düzen, aşağı yukarı aynı yapısıyla 1993 yılından bu yana yürürlüktedir;
- ✓ ilgili bakanlığın bu düzeni yürütmekle yetkilendirilmiş bir genel müdürlüğü. ÇED yazanağı ile ilgili değerlendirmeler yapmak, yazanak doğrultusundaki çalışmaları izlemek üzere oluşturulan bir "komisyonu" vardır;
- ✓ "yeterlilik belgesi" verilmiş yerli ve yabancı onlarca "çevre danışmanlık firması", çevre yönetim birimleri", "çevre görevlileri" etkinlikte bulunmaktadır;
- ✓ başta TMMOB Çevre Mühendisleri Odası olmak üzere, üniversitelerin ilgili bölümleri, ilgili bakanlıkların merkez ve taşra birimleri, gönüllü kişiler ile kuruluşlar ÇED düzeninde çeşitli işlevler üstlenmiştir;
- ✓ başta 2872 sayılı Çevre Kanunu, ÇED Yönetmeliği olmak üzere onlarca hukuksal düzenleme yürürlüktedir;
- ✓ yürürlükteki düzende 42,9 bin "ÇED kararı" alınmıştır;
- ✓ her yıl ÇED konulu çeşitli etkinlikler (hizmet için eğitim, belgelendirme, hukuksal düzenleme, kongre, açık oturum vb) gerçekleştirilmektedir

vb. Kısacası; ülkemizde son derece kapsamlı, yaygın, "deneyimli" bir ÇED düzeni oluşturulmuştur. Bu noktada; "- *Böylesi bir düzenin "bir oyun" olarak nitelendirilmesi, deyim yerindeyse 'akla zarar' bir tutum değil midir?*" sorusu akla gelebilir. Kimbilir, belki de gerçekten de öyledir. Öyle de olsa, bir kişinin bu türden "akla zarar" değerlendirmeler yapmaya kalkışmasının bunca "aklı başında" kişiye, uzman kuruluşa herhangi bir zararı olmaz sanırım. Bu dü-

şünceyle, yürürlükteki ÇED düzeninin, temel nitelikte olduğunu düşündüğüm üç sorununu tartışmaya çalışacağım

Bir: ÇED sürecinde öncelikle yapılması gereken işlemlerden birisi de ekosistemler üzerindeki olası etkilerin belirlenmesi değil midir?

Yaşamsal öneme sahip olduğunu düşündüğüm için en başta söyleme gereğini duydum: Yürürlükteki ÇED düzeninde "çevresel etki", çoğunlukla, ele alınan herhangi bir etkinliğin *–ki, o da yalnızca Yönetmeliğin Ek 1 ve Ek 2'sinde sıralanan ve çoğu da "tesis" yapımlarıyla sınırlı etkinliklerdir-* "çevredeki" sözüm ona önemsenen varlıklara olası etkilerinin sorgulanmasına indirgeniyor. Yürürlükteki ÇED düzeninin bence en gülünç yanlarından birisi bu yaklaşımdır*. Söz konusu olan herhangi bir etkinliğin *–yalnızca Yönetmeliğin kapsama aldığı tesislerin yapımı ve bu tesislerde gerçekleştirilecek etkinliklerin değil!-* olası ekolojik etkileridir ki, bu etkilerin gerektiğince irdelenebilmesi son derece zorlu bir uğraşı gerektirir. Bu gereğin tümüyle piyasa koşullarına teslim olmuş kuruluşlarca yerine getirilebilmesi, en azından rastlantısaldır. Çoğunlukla yapıldığı gibi, ÇED yazanağının hazırlanması sırasında, sağdan soldan seçmeci (eklektik) bir yaklaşımla derlenen bilgilerin mekanik olarak bir araya getirilmesiyle bu rastlantıların gerçekleşmesi bile, deyim yerindeyse, "balığın kavağa çıkmasından" çok daha zordur.

Öte yandan; 2872 sayılı Çevre Kanunu'nun 2. maddesine göre, "*çevrenin*", ÇED sürecinde;

> "*Canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde bulundukları biyolojik, fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel ortam…*"

biçiminde anlaşılması gerekmektedir. "*Ekosistem*" ise aynı maddede;

> "*Canlıların kendi aralarında ve cansız çevreleriyle ilişkilerini bir düzen içinde yürüttükleri biyolojik, fiziksel ve kimyasal sistemi*"

olarak açıklanmıştır. Görüldüğü gibi, iki açıklamada da "*biyolojik*" ve "*fiziksel*" sistem/ortam ile "*etkileşim*" ve "*ilişki*" olgularına yer verilmiştir. Bu açıklamalardan hareketle ekosistemlerin ÇED'e konu projeden etkilenme biçim ve düzeyinin, ÇED çalışmalarında ağırlıkla ele alınması gereken öğeler olduğu sonucu çıkarılabilir. Ancak, ekolojik ilişkilerin irdelenmesi, öncekilerde olduğu gibi 25 Kasım 2014 tarihinde yürürlüğe konulan **Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği**'nde de, hemen hemen yalnızca "*duyarlı yöreler*" ile sınırlandırılmıştır. Sözgelimi, "*duyarlı yöreler*", Yönetmeliği 4. maddesinin 1. fıkrasının "k" bendinde, yine;

> "*Çevresel etkilere karşı **biyolojik, fiziksel**, ekonomik, sosyal ve kültürel nitelikli özellikleri ile duyarlı olan veya mevcut kirlilik yükü çevre ve halk sağlığını bozucu düzeylere ulaştığı belirlenen yörelerle, ülkemiz mevzuatı ve taraf olunan uluslararası sözleşmeler uyarınca korunması gerekli görülen… alanlar…*"

biçiminde açıklanmıştır. Öte yandan, "*Duyarlı Yöreler*" ise Yönetmeliğin Ek 5'inde

1. *Ülkemiz Mevzuatı Uyarınca **Korunması Gerekli Alanlar***
2. *Ülkemizin Taraf Olduğu Uluslararası Sözleşmeler Uyarınca **Korunması Gerekli Alanlar***
3. ***Korunması Gereken Alanlar***

olarak üç kümede açıklanmıştır. Görüldüğü gibi, bu açıklamalarda yalnızca "*korunması gereken **alan***" vurgusu yapılmıştır. Bu vurgulama nedeniyle; (i) **alandaki** ekosistemin (ya da ekosistemlerin) ne denli ayrıntılı irdelenebileceği, (ii) ÇED'e konu bir projenin "*duyarlı yöre*" sayılmayan ekosistemleri herhangi bir biçim ve düzeyde etkilemesi durumunda, ekolojik analizlerin yapılıp yapılmayacağı belirsizdir.

* Hemen söylemem gerekiyor sanırım: Ötekisi de ÇED düzeninin yürürlükteki yönetsel yapısıdır. Onu da tartışmaya çalışacağım; "az sonra" ☻

Öte yandan, Yönetmeliğin "*Duyarlı Yöreler*" tanımlanmasında geçen "*çevresel etki*" için ise herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Buna karşılık, aynı maddenin "l" bendinde bu açıklamada geçen "*etki*" sözcüğüyle ilişkilendirilebilecek;

> "*Gerçekleştirilmesi planlanan bir projenin hazırlık, inşaat ve işletme sırasında ya da işletme sonrasında,* ***çevre unsurlarında*** *doğrudan ya da dolaylı olarak, kısa veya uzun dönemde, geçici ya da kalıcı, olumlu ya da olumsuz yönde* ***ortaya çıkması olası değişiklikler****…*"

açıklaması yapılmıştır.

Bu açıklamalar temel alındığında, ÇED çalışmalarında, ÇED konusu projenin etkileyebileceği öngörülen ekosistemlerin, dolayısıyla da ekolojik ilişkilerin gerektiğince irdelenmesinin büyük ölçüde rastlantısal olduğu söylenebilir. Başka bir söyleyişle; söz konusu yaklaşımlar, Yönetmelikte "Ek 3" olarak verilen "*Çevresel Etki Değerlendirmesi Genel Formatı*"nın "*Projenin İnşaat ve İşletme Aşamasında Çevresel Etkileri ve Alınacak Önlemler*" başlığı altında yapılması istenen analizlerin gerektiği gibi yapılamamasına (ya da yapılmamasına) yol açabilmektedir.

Öte yandan; ÇED sürecinde ekosistemlerin sorgulanması söz konusu olduğunda, önünde sonunda yapılması gereken, ele alınan bir projenin;

- ✓ ekosistemin yalnızca varlık temelli hangi öğesini (ya da öğelerini) ne denli etkileyebileceği; sözgelimi, gerçekleştirileceği alanda **kaç** ağacın kesilebileceği, **kaç** sucul ortamın zarar görebileceği vb değildir;
- ✓ etkileşim içinde olacağı ekosistemi (ekosistemleri) oluşturan öğeler arasındaki hangi **ilişkileri** nasıl, yanı sıra, ne denli etkileyebileceğidir.

Bu, kuramsal olarak çoğunlukla bilinen bir gerçekliktir. Ancak;

- ✓ ekolojik ilişkilerin sorgulanmasının son derece karmaşık iş ve işlemleri gerektirdiği;
- ✓ projenin ekosistemlerin yapısal özellikleri üzerindeki olası etkilerinin tüm boyutlarıyla kestirilebilmesinin, etkilerin birbirinden ayrıştırılabilmesinin, etkilerin birlikte yol açabileceği değişmelerin belirlenebilmesinin güçlüğü,
- ✓ özellikle ülkemizde bu tür sorgulamalara temel olabilecek altlık çalışmaların henüz gerektiğince yapılmamışlığı;
- ✓ gerekli veri tabanın yeterince oluşturulmadığı, rastlantısal olarak oluşturulabilmiş olanlara erişimin çeşit güçlüğü

vb gerekçelerle çoğunlukla yapılagelen, projenin etkileyebileceği öngörülen ekosistemlerin tanımlanması; özellikle de ekosistemin alan genişliği (ya da "büyüklüğü), niteliği, kısmen de varlıklar üzerindeki (yok etme, azaltma, nitelik değiştirme vb) tehditlerin açıklanmasıyla sınırlı analizlerdir.

İki: "Çevresel etki", yalnızca varlıklar üzerindeki olası etkilerle mi sınırlıdır?

Evet; olmaması gerekir ama yürürlükteki ÇED düzeninde, tek tek varlıklar ile bu varlıklar üzerindeki etkilerin niceliksel boyutlarına ağırlık verilmesi, egemen bir yaklaşım biçimi olarak yerleşmiştir. Öyle ki, üretilen ÇED yazanaklarına karşı duran kişi ve kuruluşlar bile çoğu kez bu nicelikleri öne çıkartma çabası içindedir. Sözgelimi; Yönetmeliğin 4. maddesinin 1. fıkrasının "l" bendinde; "Gerçekleştirilmesi planlanan bir projenin hazırlık, inşaat ve işletme sırasında ya da işletme sonrasında, çevre unsurlarında doğrudan ya da dolaylı olarak, kısa veya uzun dönemde, geçici ya da kalıcı, olumlu ya da olumsuz yönde ortaya çıkması olası değişiklikleri" olarak açıklanmıştır. Aynı maddenin "ö" bendinde ise "İlgili halk" için; "Gerçekleştirilmesi planlanan projeden etkilenen veya etkilenmesi muhtemel olan halk…" biçiminde bir açıklama yapılmıştır. Bu açıklamaların "ne denli açıklayıcı" olduğu bir yana bırakılırsa (!), Ek 3'teki "*Çevresel Etki Değerlendirmesi Genel Formatı*"nın "*Bölüm II:*

Proje Yeri ve Etki Alanının Mevcut Çevresel Özellikleri" başlığı altında yer verilen bilgilerde yapılması istenenin ne olduğu çıkarılabilir:

> "*Proje alanının ve önerilen proje nedeniyle etkilenmesi muhtemel olan çevrenin; nüfus, fauna, flora, jeolojik ve hidrojeolojik özellikler, doğal afet durumu, toprak, su, hava, atmosferik koşullar, iklimsel faktörler, mülkiyet durumu, kültür varlığı ve sit özellikleri, peyzaj özellikleri, arazi kullanım durumu, hassasiyet derecesi (Ek-5'deki Duyarlı Yöreler Listesi de dikkate alınarak) benzeri özellikleri*"

Başka? Başka, bir irdeleme istenmiyor. Sözgelimi, projenin (ya da öngörülen etkinliklerin) gerçekleştirileceği alan ile projenin doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyebileceği alanlarda;

- ✓ bulunan yalnızca kültürel **varlıkları** değil, toplumsal ve kültürel **ilişkiler** ile projenin bu ilişkilerde yol açabileceği değişmeler,
- ✓ egemen ekonomi politik süreçlerin hangi doğrultuda, daha açık bir söyleyişle de, kimlerden yana değişebileceği,
- ✓ oluşabilecek kamusal rantların nasıl üleşileceği

vb durumlara; dolayısıyla alınabilecek önlemlere bir açıklık getirilmesi de beklenmiyor. Varsa yoksa varlıklar; özellikle kaç (sayı, alan genişliği, kilo/ton vb) varlığın etkilenebileceği !

Üç: Yürürlükteki ÇED düzeni demokratik midir; daha çok piyasacı bir işleyişe mi sahiptir?

(i) Yürürlükteki ÇED düzeni demokratik değildir:

Nasıl demokratik olabilir ki; yürürlükteki ÇED düzeninde;

- ✓ Yönetmelik, dolayısıyla, başta "*Çevresel Etki Değerlendirmesi Uygulanacak Projeler Listesi*" olmak üzere "*Seçme-Eleme Kriterleri Uygulanacak Projeler Listesi*", "*Çevresel Etki Değerlendirmesi Genel Formatı*" ile "*Duyarlı Yöreler*" gibi yaşamsal önemde belirlemeler yalnızca (tek başına !) ilgili bakanlık tarafından, deyim yerindeyse "kafasına" göre yapılabilmekte, istediği zaman ve biçimde değiştirilebilmektedir;
- ✓ "*Yönetmeliğe tabi projeler hakkında 'ÇED Olumlu', 'ÇED Olumsuz', 'ÇED Gereklidir' veya 'ÇED Gerekli Değildir' kararlarını verme yetkisi*" yalnızca (tek başına !) ilgili bakanlığa verilmiştir;
- ✓ Yönetmelikte "*Geçiş Süreci*", "*Kapsam Dışı Projeler*" ve "*Kanuni Kapsam Dışı Projeler*" başlıkları altında ÇED sürecinin dışında kalması "uygun görülecekler" (!) için kolaylıklar getiren geçici maddelere yer verilebilmektedir;
- ✓ ÇED hazırlanma ve uygulanma sürecinde "*Proje için verilecek özel formatın kapsamını belirlemek ve hazırlanan ÇED raporunu inceleyip değerlendirmek*…" gibi son derece belirli bir işleve sahip "komisyon" bakanlık tarafından oluşturulabilmektedir;
- ✓ yine ilgili bakanlık; "…*gerekli gördüğü hallerde…*" ve "…projenin konusu, türü ve proje için belirlenen yerin özelliklerini de dikkate alarak…" istediği "*üniversiteler, enstitüler, araştırma ve uzman kuruluşları, meslek odaları, sendikalar, birlikler, sivil toplum örgütlerinden" istediği "temsilcileri de Komisyon toplantılarına üye olarak*…" çağırabilmektedir;
- ✓ sürecin en demokratik olması gereken "*halkın katılımı toplantısı*"; "…*Çevre ve Şehircilik İl Müdürünün veya görevlendireceği bir yetkilinin başkanlığında*" yapılabilmekte; toplantıda yalnızca "…*halkın, proje hakkında bilgilendirilmesi, görüş, soru ve önerilerinin alınması…*" hedeflenebilmektedir;
- ✓ "*halkın katılımı toplantısının*" yalnızca "*projeden en çok etkilenmesi beklenen ilgili halka*" duyurulması kuralı getirilebilmekte; en az on gün öncesinden de duyurulması yeterli görülebilmektedir;

- ✓ yalnızca (tek başına !) ilgili bakanlık "halktan gelen görüşler doğrultusunda, rapor içeriğinde gerekli eksikliklerin tamamlanmasını, ek çalışmalar yapılmasını ya da Komisyonun yeniden toplanmasını" istemeyebilmektedir;
- ✓ "*Komisyon çalışmalarını ve halkın görüşlerini dikkate alarak proje için "ÇED Olumlu" ya da "ÇED Olumsuz" kararını on (10) iş günü içinde*" yalnızca (tek başına !) "bakanlık" verebilmektedir;
- ✓ ilgili bakanlık, yine yalnızca (tek başına !) "… *on beş (15) iş günü içinde inceleme ve değerlendirmelerini…*" tamamlayıp "… *Proje hakkında "ÇED Gereklidir" veya "ÇED Gerekli Değildir" kararını beş (5) iş günü içinde…*" alabilmektedir;
- ✓ "*Askeri projeler*"**,** "*Organize Sanayi Bölgeleri, İhtisas Organize Sanayi Bölgeleri, Endüstri Bölgeleri, Serbest Bölgeler ile Teknoloji Geliştirme Bölgelerinde kurulması planlanan projeler*" vb projelerde uygulanabilecek ÇED süreci yalnızca (tek başına !) ilgili bakanlık tarafından belirlenebilmektedir.

Böylesi bir karar ve uygulama süreciyle halk, Anayasanın 56. maddesinde; "*Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek*" biçiminde açıklanan "ödevini" gerektiğince yerine getirebilir mi? Çok açık: Hayır, bence getiremez.

(ii) Yürürlükteki ÇED düzeni, hemen hemen tümüyle piyasacıdır:

Artık tüm yaşama alanlarında piyasacı ilişkilerin egemen olduğu gerekçe gösterilerek, "- *Ne var bunda?*" diyeceklere, bu bağlamda, en azından benim verebileceğim en kısa yanıt şöyle olabilir:

> "- *Söz konusu olan yalnızca ağaçların kesilmesi, derelerin kurutulması, yaban domuzlarının Boğazı yüzerek geçmek zorunda kalması vb olumsuzlukların gündeme gelebilecek olması değildir; en geniş anlamıyla kamusal bir hakkın gerçekleştirilememesi; yaşama alanlarının geri dönülemeyecek biçimde yıkılması; kamusal rantların özel kişi ve kuruluşlara devredilmesidir. Bu nedenledir ki, olup bitecekler piyasa ilişkilerine bırakılamaz; bırakılmaması gerekir!*"

Oysa bilindiği gibi, Yönetmeliğin 4. maddesinde; "*Bakanlıkça yeterlik verilmiş kurum ile kuruluşlar*";

> "*Çevresel Etki Değerlendirmesi Başvuru Dosyası, Çevresel Etki Değerlendirmesi Raporu, Proje Tanıtım Dosyası hazırlamak ve sunmak, "ÇED Olumlu" kararı alan projelerin inşaat dönemine ilişkin izleme ve kontrol çalışmalarına yardımcı olacak raporlamaları yapmak için gerekli şartları taşıyan kurum/kuruluşları*"

olarak tanımlanmıştır. Yönetmeliğin 6. maddesinde ise;

> "**…** *bir projeyi gerçekleştirmeyi planlayan gerçek veya tüzel kişiler; Çevresel Etki Değerlendirmesine tabi projeleri için; ÇED Başvuru Dosyasını, ÇED Raporunu, Seçme Eleme Kriterleri uygulanacak projeler için ise Proje Tanıtım Dosyasını, Bakanlıkça yeterlik verilmiş kurum/kuruluşlara* ***hazırlatmak****…*"

zorundadır*. Açıktır ki bu düzenlemeyle ÇED sürecindeki temel belgelerin hazırlanması, iş tanımları arasında bu işlere yer verilmiş özel kuruluşlara devredilmiştir. Böylece ÇED süreci de piyasalaştırılmış olmaktadır. Yalnızca Ağustos 2010- Haziran 2014 döneminde 640 kuruluşun "Çevre Danışmanlık Yeterlik Belgesi" aldığı[4] göz önünde bulundurulduğunda, oluşan "ÇED piyasasının" boyutları daha kolay kavranabilecektir. Bu noktada; üniversitelerin ilgili fakülte ve bölümlerinin de bu akçalı işe soyunmalarını; kimi öğretim üyelerinin, deyim yerindeyse "işini gücünü bırakıp", kimileyin de üstü örtük şirketler kurup ya da kurdurup bu piyasadan pay çabasına girebilmelerini çok yadırgadığımı belirttiğimi söylemeliyim.

Öte yandan, ilgili bakanlık tarafından ayrıntılı olarak belirlenmiş "yeterlilik belgesi" alabilme koşulları[5], giderek büyük ölçekli kuruluşların "ayakta kalabilmesine", başka bir söyleyişle de

* Anımsanacağı gibi, bu zorunluluk 20013 yılındakinden önceki yönetmeliklerde, "**hazırlamak**" olarak düzenlenmişti.

"ÇED piyasasının" tekelleşebilmesine; dahası, Türkiye'nin taraf olduğu "**Hizmet Ticareti Genel Anlaşması**"yla (GATS) başlatılan süreçte yabancılaşmasına da yol açabilecektir. Şimdi, bunu öngörmek, bilicilik taslamak mı oluyor?

Yeni bir ÇED düzeninin oluşturulmasına yönelik arayışlar sırasında bu iki temel sorunun öncelikle çözümlenmesine yönelik çabalara girilmesi gerekmektedir.

- **Ne yapılmalıdır?**

Ülkemize aktarıldıktan sonra "yaz-boz tahtasına" dönüştürülmüş ÇED düzeni daha çok, deyim yerindeyse, "minareyi çalabilecekler için geliştirilmiş bir kılıf" işlevini görmektedir. ÇED Yönetmeliği'nin kimi maddelerinin "görülen lüzum üzerine" değiştirilmesi, bu işlevin "daha iyi" görülmesine yöneliktir. Bunca sık değiştirildiğine bakılırsa, gerçekte, bu bile becerilememektedir. Bu nedenle; her değişiklik öncesi ve sonrasında yapılan tartışmalara, harcanan onca zamana ve emeğe yazık olmaktadır. Yapılması gereken, ÇED sürecinin tüm boyutlarıyla yeniden düzenlenmesidir. "Nasıl bir ÇED yönetmeliği?", ancak bu gerek yerine getirildikten sonra yanıtlanabilecek bir sorudur. Açıktır ki, siyasal iktidarın bu doğrultuda bir çabaya kendiliğinden girmesi beklenemez; gerektiğinde demokratik baskılama çalışmalarıyla yönlendirilmesi zorunludur. Bu amaçla;

- ✓ her boyutuyla kamusal ve demokratik bir ÇED düzeninin tasarlanması,
- ✓ bu düzenin gereksinme duyacağı ÇED tekniklerinin geliştirilmesi,
- ✓ olabildiğince yarayışlı, ayrıntılı, güncel veri tabanı oluşturularak koşulsuz olarak herkesin ulaşımına, sınırsızca yararlanmasına açılması,
- ✓ tasarlanan ÇED yazanaklarının yalnızca hazırlatanların, hazırlayanların, "gerekli" "gereksiz", "olumlu" ve "olumsuz" değerlendirmeleri yapan "memurların" oynayabilecekleri bir oyun; anlaşmazlık durumlarında yargılamada temel alınabilecek bir belge olmaktan çıkarılıp gerektiğince toplumsallaştırılmış, bir yol gösterme, izleme, denetleme aracına dönüştürülmesi,

gerekmektedir. Sanırım, şimdi; "- *Peki ama bu çalışmalar kimler tarafından yapılacaktır*?" sorusu aklınıza gelmiştir büyük bir olasılıkla. Bence çok açık: Anayasanın 135. maddesinde sözü edilen "*kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve üst kuruluşları*" olmak üzere demokratik kitle örgütleri ile üniversitelerin ilgili fakültelerin ilgili bölümlerindeki bilimciler isterlerse; gerektiğince yönlendirilip desteklenirse böylesine zorlu bir uğraşın üstesinden gelebilir. Bu noktada sorun; isterler mi, göze alabilirler mi acaba? Doğrusu, bilmiyorum. Ama girebilecekleri varsayımıyla; "-*Acaba, benim gibi çoktan "ununu elemiş, eleğini asmış bir kişi bu çabalara nasıl katkıda bulunabilir?*" sorusunu sordum kendime. Ne ki, bu bağlamda sorunun yalnızca teknik ve yönetsel boyutlarına ilişkin yanıtların başlıcalarını aşağıda bilgini**ze** sunuyorum.

I-Teknik Gerekler

Daha önce de tartışıldığı gibi; yeni bir ÇED düzeninin kurulmasına yönelik arayışlar sırasında göreceli olarak en kolay üstesinden gelebilecek gerekler, teknik iş ve işlemlere ilişkindir. Bunların başında ise, ÇED yazanağının hazırlık sürecinde, çoğunluk gerekli bilgiler ile verilerin derlenmesine; derlenebilenlerin Yönetmelikte "Ek 3" olarak verilen "*Çevresel Etki Değerlendirmesi Genel Formatı*"nın gerektirdiği biçimde bir araya getirilmesine indirgenmesi yerine "ekolojik değerlendirmelerin" yapılması gelmeli bence. Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü (DKMP) tarafından 2011 yılında gündeme getirilen, ancak şimdilik belirli etkinlikler için zorunlu görülen "**Ekosistem Değerlendirme Yazanakları**"nın hazırlanması ve uygulanmasının bu doğrultuda önemli işlevler görebileceğini düşünüyorum. Ancak, bir koşulla: "**Ekosistem Değerlendirme"** değil **"Ekolojik Değerlendirme"** söylemi öne çıkarılarak !

Ekolojik değerlendirme süreci, temelde, iki aşamalı olarak gerçekleştirilmesi gerektirmektedir*: ÇED'e konu etkinliğin;

- ✓ etkileyebileceği ekosistemlerin yapısal özelliklerinin,
- ✓ ekosistem (ya da ekosistemler) üzerindeki olası etkilerinin

tüm boyutlarıyla belirlenmesi.

a) Ekosistemlerin Yapısal Özelliklerinin Belirlenmesi

Bilindiği gibi ekosistemler, çok sayıda etmenin ortak etkisiyle özgün yapısal özellikler kazanır. Bu nedenle, sözgelimi, herhangi bir orman ekosistemi, yalnızca "*orman ekosistemi*" sözcükleriyle tanımlanamaz. "*Orman ekosistemi*" denildiğinde, sözgelimi bozkır, çöl ya da akarsu ekosistemlerinden tümüyle farklı bir ekosistemden söz edildiği anlaşılabilmektedir kuşkusuz. Ancak, yalnızca "*orman ekosistemi*" denildiğinde, olası dışsal etkilerin ne türden yapısal özelliklere sahip bir orman ekosisteminin hangi bileşenini (ya da bileşenlerini) ne yönde ve ne denli etkileyebileceği tüm boyutlarıyla açıklanmış olmaz. Her dışsal etki her ekosistemi ve/veya etkileyeceği varsayılan bir ekosistemin herhangi bir öğesini (ya da öğelerini) aynı biçim ve düzeyde etkilemez. Bu nedenle, ÇED'e konu etkinliğin doğrudan ve dolaylı olarak etkileyebileceği düşünülen ekosistemin (ya da ekosistemlerin);

- ✓ tüm öğelerinin,
- ✓ geçirmekte olduğu değişim ve dönüşümlerin; (i) özelliklerinin, (ii) nedenlerinin, (iii) "hızının", (iv) hangi evresinde olunduğunun ve (v) olası sonuçlarının

belirlenmesi zorunludur.

---

* Gerçekte, DKMP'nin başlattığı "*Ekosistem Değerlendirme Raporu*"nun (EDR) hazırlanması uygulamasıyla, ÇED süreci yeni boyutlar kazanmıştır. Çevre ve Orman Bakanlığı'nın uygulamayı başlatan 24 Ocak 2011 tarihli yazısında bu beklenti doğrultusunda şu açıklama yapılmıştır:

> "*…koruma kullanma dengesi gözetilerek, Çevresel Etki Değerlendirme sürecinde biyolojik çeşitlilik açısından gerekli tedbirler ile bu alanlarda doğal hayatın devamlılığın sağlanabilmesi için gerekli tedbirler ile bu alanlarda doğal hayatın devamlılığının sağlanabilmesi için gerekli su miktarına ilişkin görüşler Genel Müdürlüğümüzce oluşturulmaktadır.*"

Geliştirilen formata göre EDR'de aşağıda kısaca özetlenen çalışmalar yapılacaktır:

- ✓ *Faaliyet yeri ve etki bölgesindeki ekosistem çeşitliliği ve özellikleri; habitat tipleri, hassaslık, nadirlik ve koruma önceliği durumları "vejetasyonun sosyolojik birimleri metoduna" uygun olarak tespit edilecek, ekosistemin ve habitatların etkilenme durumları tespit edilerek faaliyet öncesi ve sonrasına bağlı olarak yorum yapılacaktır.*
- ✓ *Proje alanı floristik ve habitat tipleri açısından değerlendirilerek alanda bulunan çok lokal endemik, "Vu" (hassas/zarar görebilir), "En" (tehlike altında), "Cr" (kritik derecede tehlike altında) olan türler ile hassas habitat tipleri tespit edilerek faaliyetten etkilenme durumları ortaya konularak gerekli tedbirler ortaya konacaktır.*
- ✓ *Alandaki faaliyetlerin flora ve faunaya olabilecek etkileri değerlendirilecek ve habitat ve türlerin faaliyetten etkilenme durumları, alanın bütünlüğü üzerine olumsuz etkileri ve buna karşı alınacak etki azaltıcı tedbirler ortaya konulacaktır.*
- ✓ *Faaliyetin yapılacağı alanda yer alan habitatların yayılışı, tipik türleri, habitatın yapı ve fonksiyonları raporda belirtilerek faaliyet sonrası habitat yapı ve fonksiyonlarında olabilecek değişimler ve planlanan faaliyetin alanda habitat parçalanmasına neden olup olmayacağı belirtilerek varsa bu durumlara ilişkin tedbir ve önlemler raporda yer alacaktır.*

Bakanlık;

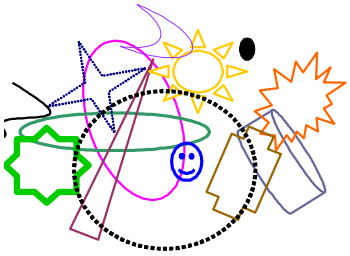
- ✓ Hidroelektrik, rüzgâr, termik ve güneş enerji santralleri,
- ✓ Madencilik,
- ✓ Deniz kullanımının söz konusu olduğu tesisler (Liman, Tersane vb)
- ✓ Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPA), Ulusal ve Uluslararası Kredi Veren Kurum ve Kuruluşların Matbu Formlarla Genel Müdürlük Onayını Gerektiren etkinlikler

özelinde hazırlanacak EDR'ler için ayrı formatlar geliştirmiştir.

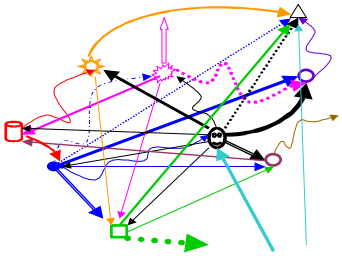
Daha açık bir söyleyişle; ÇED'e konu etkinliğin etkileyebileceği ekosisteminin yapısal özellikleri yalnızca herhangi bir ya da birkaç öğesinin özelliklerinden, örneğin, orman ekosisteminin yalnızca genişliği ve/veya orman amenajman planlarındaki ağaç türü, ağaçların ortalama yaşı ile boyu, kapalılık derecesi vb verilerinden/bilgilerinden hareketle gerektiğince belirlenemez; bir ekosistem, öğelerinin yalnızca varlıklarının **sayılmasıyla** açıklanamaz. Ek olarak;öğeler arasındaki çatışma/çelişki,

- ✓ öğeler arasındaki bağımlılık ilişkisi,
- ✓ öğelerin oluşturduğu birlik/bütünlüğün niteliği,
- ✓ öğelerin değişim ve dönüşüm

durumlarına da açıklık kazandırılması gerekir. Çünkü bir ekosisteme yapısal özelliklerini kazandıran, Çizim 1/a'daki gibi yalnızca öğelerin niteliği ve niceliği değildir; yanı sıra Çizim 1/b'deki gibi öğelerin aralarındaki ilişkilerdir de. Öyle ki, öğeler arasındaki ilişkiler, sözgelimi, "tam sayılar" özelliğinde değildir; çeşitliliğinin yanı sıra ortama, zamana ve dışsal etkilerin niteliğine, sürekliliği ile şiddetine bağlı olarak değişken "sürekli sayılar" özelliğindedir. Öte yandan; bilindiği gibi, ekosistemlerin herhangi bir andaki yapısal özellikleri durağan değildir; değişkendir; öğelerinin nitelik ve niceliğinin yanı sıra birbirleriyle ilişkileri ile etkileşim biçimleri ve yoğunlukları da zamana ve dışsal etkenlere bağlı olarak değişir. Ek olarak; her ekosistemin dışsal etkileri, deyim yerindeyse "göğüsleyebileceği", ya da başka bir söyleyişle; bu etkilere karşın varlığını yeniden üretebilme, "doğal" değişme ve dönüşme yetisinin toplandığı bir "**taşıma gizilgücü**" vardır. Ne var ki, bu gerçeklikler çoğunlukla göz ardı edilebilmekte; ekosistemin yalnızca herhangi bir zamandaki yapısal özellikleri veri olarak alınabilmektedir. Sözgelimi; ÇED Yönetmeliği'nin Ek 3'de açıklanan "*Çevresel Etki Değerlendirmesi Genel Formatı*" göz önünde bulundurulduğunda, bu gerçekliklerin ÇED uygulamaları sırasında gerektiğince göz önünde bulundurulmasının büyük ölçüde rastlantılara kalacağı söylenebilir: Bilindiği gibi, öngörülen formatın "*Proje Yeri ve Etki Alanının Mevcut Çevresel Özellikleri*" başlıklı Bölüm II'ye göre, bu kapsamda;

Çizim 1/a: Ekosistemin Öğeleri

Çizim 1/b: Ekosistemin Öğeleri Arasındaki İlişkiler

> *"Proje alanının ve önerilen proje nedeniyle etkilenmesi muhtemel olan çevrenin; nüfus, fauna, flora, jeolojik ve hidrojeolojik özellikler, doğal afet durumu, toprak, su, hava, atmosferik koşullar, iklimsel faktörler, mülkiyet durumu, mimari ve arkeolojik miras, peyzaj özellikleri, arazi kullanım durumu, hassasiyet derecesi (EK-5'deki Duyarlı Yöreler Listesi de dikkate alınarak)benzeri özellikleri*"

konularına açıklık getirilmesi gerekmektedir. Bu nedenledir ki, ÇED uygulamaları sırasında ekosistemlerin yapısal özelliklerinin belirlenmesine yönelik analizler çoğu zaman bir "durum saptamasıyla" sınırlı olmaktadır. Ek olarak; ele alınan bir ekosistemde herhangi bir nedenle ("nadir", "endemik", "nesli tehlikede" vb) öne çıkarılan "özel" nitelikte öğelerinin varlığı ve/veya alana herhangi bir nedenle herhangi bir koruma statüsünün verilmiş olması ise çoğu kez, ekosistemin öteki öğelerinin bütüncül olarak değerlendirilmesini rastlantılara bırakabilmektedir.

Öte yandan; bilindiği gibi, ekosistemler arasında da etkileşim vardır. Bu durum en açık biçimde "*havzalarda*" gözlenebilmektedir. "*Havza*";

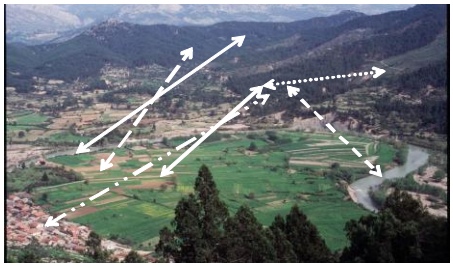
- ✓ 2008 yılında yürürlüğe konulan **Çevre Düzeni Planlarına Dair Yönetmeliğin** 4. maddesinin "j" bendinde;

> "*Bir akarsu kaynağını besleyen yüzey ve yeraltı su kaynaklarının tabii su toplama alanını kapsayacak biçimde, … belirlenmiş olan alanları*",

✓ 2012 yılında yürürlüğe konulan **Su Havzalarının Korunması ve Yönetim Planlarının Hazırlanması Hakkında Yönetmeliğin** 4. maddesinin "m" bendinde ise;

> "*Nehir havzalarında suyun ayrım çizgisinden denize aktığı noktaya, kapalı havzalarda ise suyun toplandığı nihai noktaya göre suyun toplanma alanını*",

biçiminde tanımlanmaktadır. İki tanımda da temel öğe, akarsular olarak görülmekle birlikte, Fotoğraf 1'de örneklendiği gibi "*havzalarda*", birden fazla ekosistem tipi bulunabilir ve bir ekosistemin öğeleri gibi, "*havzadaki*" ekosistemler de birbirleriyle etkileşerek "*havzaya*" özgül yapısal özellikler kazandırır. Dolayısıyla; "*havzada*" yapılabilecek herhangi bir etkinlik yalnızca gerçekleştirildiği alandaki ekosistemi (ya da ekosistemleri) değil, alan dışındaki ekosistemleri de dolaylı ve/veya doğrudan etkileyebilir. Bu gerçek göz önünde bulundurulmadığında, ÇED konusu etkinliğin, bir bakıma "dolaylı" sayılabilecek etkilerinin değerlendirilmesi, en iyimser bir söylemle rastlantılara kalmaktadır. Örneğin Antalya'nın Elmalı İlçesindeki Karagöl ve Avlan Gölleri 1970 yıllarda kurutulmuş (Fotoğraf 2/a), ancak bu işlem tarımsal üretimi olumsuz olarak etkilemesinin yanı sıra "*havzadaki*" toros/lübnan sediri (*Cedrus libani* A.Rich.) orman ekosistemlerinde kurumalara da yol açmıştır. Fotoğraf 2/b'de görüldüğü gibi, yöre halkının da karşı çıkmasıyla, göllerde yeniden su tutulmaya başlanmıştır :

Fotoğraf 1: Farklı Ekosistemleri Barındıran Bir "*Havza*"

Fotoğraf 2/a: Kurutulmuş Göl

Fotoğraf 2/b: Yeniden Su Tutulmuş Göl

Öte yandan, ekosistemlerin yapısal özellikleri, yersel ekolojik koşullara bağlı olarak son derece küçük alanlarda da değişebilmektedir. Sözgelimi, genel özellikleriyle tanımlanmış bir orman ekosistemi yöney, denizden yükselti, arazi yapısı vb koşullarda genel olarak beklendiklerden; başka bir söyleyişle, kuramsal olarak bilinenlerden farklı yapısal özellikler gösterebilmektedir. Örneğin sarıçamın (*Pinus sylvestris* L.) ülkemizde, Doğa Karadeniz Bölgesi'nde denizden 1300 metreden daha yükseklerde orman ekosistemi oluşturduğu bilinmektedir. Ancak, Arhavi-Hopa arasında Çamburnu'nda ise deniz kıyısında 180 hektar genişliğinde doğal olarak oluşmuş sarıçam (*Pinus silvestris subsp. kochiana* L.) orman ekosistemi bulunmaktadır. Böylesi örneklere ülkemizde çokça rastlanabilmektedir.

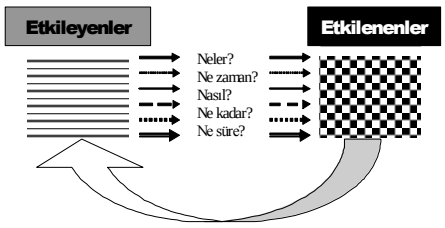
Kısacası, ÇED'e konu etkinliklerin etkileyebileceği öngörülen ekosisteminin;

- ✓ herhangi bir öğesi tek başına öne çıkarılmadan, başka bir söyleyişle de tüm öğelerinin bütüncül olarak ve
- ✓ öğelerinin birbirlerini doğrudan, yanı sıra dolaylı olarak etkileme biçimi ile düzeyi göz ardı edilmeden,
- ✓ yersel değişkenlikleri ile zaman içindeki olası dönüşümleri öngörebilecek biçimde

irdelenmesi gerekmektedir. Gerekmektedir ama Türkiye gibi ekolojik koşulların yanı sıra toplumsal ve kültürel ilişkilerin yöresel olarak son derece değişken olduğu bir ülkede bu gereğin gerektiği gibi yerine getirilebilmesi hiç de kolay değildir kuşkusuz. Ancak, kolay olmasa da, yapılacak, yapılmalı; gençlerin söylemiyle; "başka yolu yok!"

b) Etki Sorgulaması

Bilindiği, Çizim 2'de de özetlendiği gibi etki sorgulamaların; (i) "*Etkileyenler*" ve (ii) "*Etkilenenler*" olmak üzere temelde iki düzlemde ve iki aşamalı olarak yapılması gerekmektedir:

Çizim 2: Etki Sorgulaması Çerçevesi

Birinci aşamada; (i) "*etkileyenlerin*" niteliği ve olası kaynağı, etki süresi ve biçimleri; (ii) "*etkilenenlerin*" yapısal özellikleri belirlenmektedir. İkinci aşamada ise "*etkileyenler*" ile "*etkilenenler*" arasındaki etkileşimler irdelenmektedir. Bu kapsamda ÇED konusu proje kapsamındaki etkinliklerin ("*etkileyenler*"), etkilenebileceği öngörülen ekosistemin (ya da ekosistemlerin) hangi öğesini (ya da öğelerini), çok daha önemlisi, öğeler arasındaki hangi ilişkileri ("*etkilenenler*") nasıl, yanı sıra, ne denli etkileyebileceğinin belirlenmesine yönelik çözümlemelerin yapılması gerekmektedir. Kısacası ekosistemleri taşım gizilgüçlerinin bu bağlamda da sınırlandırıcı bir durum olarak göz önünde bulundurulması zorunludur.

Bilindiği gibi; "*Çevresel Etki Değerlendirmesi Uygulanacak Projeler*", ÇED Yönetmeliği'nin Ek 1'inde 46 üst başlık kapsamında 53; Ek 2'sinde de "*Seçme-Eleme Kriterleri Uygulanacak Projeler*" kapsamında 56 üst başlık kapsamında 76 proje açıklanmıştır. Yönetmeliğin Ek 3'ünde yer verilen *"Çevresel Etki Değerlendirmesi Genel Formatı*"ndaki "*Projenin İnşaat ve İşletme Aşamasında Çevresel Etkileri ve Alınacak Önlemler*" başlıklı Bölüm III'de ise;

> "*Projenin; a) Çevreyi etkileyebilecek olası sorunların belirlenmesi, kirleticilerin miktarı, alıcı ortamla etkileşimi, kümülatif etkilerin belirlenmesi; b) Sera gazı emisyon miktarının belirlenmesi ve emisyonların azaltılması için alınacak önlemler; c) Projenin çevreye olabilecek olumsuz etkilerinin azaltılması için alınacak önlemler; ç) İzleme Planı (inşaat dönemi)"*

bilgilerinin verilmesi zorunlu kılınmıştır. Görüldüğü gibi burada, "etki sorgulamasının" göreceli olarak en önemli gereklerinden birisine; "*kirleticilerin…alıcı ortamla etkileşimi, kümülatif etkilerin belirlenmesi*" kuralına da yer verilmiştir. Ancak, bu işlemin, söz konusu etkilerin, sözgelimi Ek 5'de sayılan "*Duyarlı Yöreler*"in her biri özelinde nasıl gerçekleştirilebileceği konusunda herhangi bir yönlendirme yapılmamış; bu irdelemenin kapsamı ile yönteminin belirlenmesi ÇED'i yapacak "Çalışma Grubuna/Kuruluşa" ya da "Proje Sahibine" bırakılmıştır.

Etki sorgulaması amacıyla, örneğin; "*Kontrol Listeleri*", "*Leopold Matriksi*", "*Kanada Çevre* Matriksi", "*Etkileşim Matriksi*" (*Koşul-Durum ve Sebep-Sonuç Matriksi*) vb çeşitli tekniklerden yararlanılmaktadır[3]. Ne var ki; öznel değerlendirmelere açık olması, ağırlıkla durum saptaması yapmaya olanak vermesi, bu tekniklerin yaygın olarak kullanımını kısıtlamaktadır.

Öte yandan, daha önce de değinildiği gibi; ÇED konusu projelerin etkileyebileceği ekosistemler irdelenirken hemen hemen yalnızca "doğal" varlıklar ile ortamlar temel alınmakta; ekosistemlerin çevrelerindeki toplumsal ve kültürel yapıları nasıl ve ne denli etkileyebileceği tartışma konusu yapılmamaktadır. Oysa, bilindiği gibi; "…*Gözlemlenen bir başka olgu, değişik iklimli coğrafi alanlara göre doğal bölümlere ayrılan ülkenin kültür bölgelerinin bu bölümlemeye uymasıdır. Örneğin, iç bölgelerle kıyılar arasındaki kültür farkı çok belirgindir.*"[6]

Kısacası; etki sorgulamasının gerektiğince yapılabilmesi, etkilenmesi olası görülen ekosistemlerin yapısal özelliklerinin, özellikle de değişme süreçlerinin gerektiğince, sözgelimi *"yöresel/yersel ekosistem uzmanlığı*" düzeyinde bilinmesini zorunlu kılmaktadır. Açıktır ki, böylesi bir uzmanlaşma, yalnızca kurumsal bilgilerin sağlanabileceği eğitim ya da öğretimle yeterince sağlanamaz; yanı sıra, ekosistem özelinde yöresel/yersel bilgi ve gözlem birikimini de gerektirir. Ekolojik koşulların, dolayısıyla da ekosistemlerin son derece çeşitlilik gösterdiği ülkemizde bu gereğin yerine getirilebilmesi olanakları kısıtlıdır. Ancak, bu kısıtlılık, söz konusu gereğin yerine getirilebilmesini tümüyle engelleyebilecek boyutlarda değildir, dahası, giderek de azalmaktadır.

c) Ekosistem Etki Sorgulamalarında Yararlanılabilecek Olanaklar

Tüm kısıtlarına karşın ülkemizde ÇED'e konu etkinliklerin etkileyebileceği ekosistemler özelinde etki sorgulamalarının yapılması, kısıtlı da olsa olanaklıdır. Ayrıca, ÇED Yönetmeliği'nin

Ek 5'inde yer verilen "*Duyarlı Yöreler*" ile ilgili ülkesel ve ülkelerarası hukuksal düzenlemelerin de bu türden sorgulama sırasında göz önünde bulundurulması gerekmektedir*.

(i) Veri Olanakları

Daha önce de belirtildiği gibi, ülkemizde ekosistemler özelinde göreceli olarak en kapsamlı veriler, orman ekosistemleri için üretilmektedir. Örneğin, en son 2008 yılında yürürlüğe konulan **Orman Amenajman Yönetmeliği**'nin 13. maddesinin 1. fıkrasına göre ormancılık kesiminde "*orman amenajman planı*" olarak anılan planların hazırlık sürecinde,

- ✓ *alan,*
- ✓ *yetişme ortamı,*
- ✓ *biyolojik çeşitlilik,*
- ✓ *ağaç serveti ve artım,*
- ✓ *odun dışı orman ürünleri,*
- ✓ *ormanın ürün dışı fonksiyonlarının,*
- ✓ *sosyo-ekonomik durum ve*
- ✓ *sağlık durumu*

envanterlerinin yapılması gerekmektedir. Teknik yetersizlikler nedeniyle hepsi gerçekleştirilemezse de, orman ekosistemleri özelinde yapılacak ekolojik değerlendirmeler sırasında bu envanterlerden yararlanma olanağı vardır. Ancak, bu veriler; (i) ortalama olarak yirmi yılda bir yenilenmekte; dolayısıyla günceli yansıtma olanakları kısıtlıdır; (ii) üretilebilen veriler yalnızca orman ekosistemlerindeki ağaç ve daha da az da ağaççık "cinsleri", bir kaçının da "türleri" ile sınırlıdır; (iii) Orman Genel Müdürlüğü'nün taşradaki birimleri ile orman ekosistemleri özelinde oluşturduğu planlama birimlerine (orman işletme şefliği, bölme, bölmecilik) ilişkindir; (iv) anılan Yönetmelik zorunlu kılınmasına karşın ele alınan bir planlama birimine ilişkin "*yetişme ortamı*" ("*ekolojik koşulları*") envanterleri çıkarılmamaktadır. Ormanlar dışındaki ekosistemler özelinde bilgi üretimi ise hem ekosistem tipi hem yer/yöre hem de süreklilik yönünden son derece kısıtlıdır. Sözgelimi; ayrıntılı toprak haritaları güncel değildir; biyolojik çeşitlilik envanterleri rastlantısal olarak yapılan saptamalarla sınırlıdır vb.

Öte yandan; ilgili hukuksal düzenlemeler gereği "*korunan alan*" olarak ayrılmış yerlerin yönetimini düzenleyen çeşitli planlarda da ÇED uygulamalarında yararlanılabilecek ayrıntıda verilere yer verilmektedir**

(ii) Kurumsal Olanaklar

Ülkemizde doğal varlık ve süreçlerin yönetiminde kamu kurum ve kuruluşlarının ne denli yönlendirici oldukları bilinmektedir. Bu alanda çeşitli ekosistemler özelinde son derece ayrıntılı veri ve bilgilerin de üretildiği onlarca kurum etkinlikte bulunmaktadır. Örneğin;

- ✓ Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü'ne (TAGEM) bağlı (Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı) bağlı 11 araştırma enstitüsü, 10 bölgesel araştırma enstitüsü, 16 konu araştırma istasyonu, 42 gıda kontrol laboratuvar müdürlüğü, 35 sınır kontrol noktası, enstitü, karantina müdürlüğü, test müdürlüğü;

---

* Hukuksal düzenlemeler kapsamında çoğu zaman yalnızca ilgili yasalar göz önünde bulundurulmaktadır. Oysa, ilgili yönetmelikler ve genelgeler, "olmazları" ve "olabilirleri" belirtmesinin yanı sıra ÇED sorgulamaları sırasında yararlanılabilecek kimi olanaklara da açıklık getirmektedir.

** Sözgelimi, 2012 yılında yürürlüğe konulan **Korunan Alanlarda Yapılacak Planlara Dair Yönetmeliğin** 3. maddesin in "ı" fıkrasına göre; "*Milli parklar, tabiat parkları, tabiat anıtları, tabiatı koruma alanları, sulak alanlar, özel çevre koruma bölgeleri ve benzeri koruma statüsü bulunan diğer alanlarda, yapılan bilimsel çalışmalar uyarınca tespit edilen ve hassasiyetle korunması gerektiği belirlenen koruma alanları ile doğal ve çevresel değerlerin etkileşim-geçiş sahası da göz önünde bulundurularak sürdürülebilirliğini, mutlak korunmasını ve gelecek nesillere intikalini sağlamak amacıyla alanın büyüklüğünün gerektirdiği ölçeklerde halihazır haritalar ve mülkiyet verilerine dayalı olarak, hazırlanacak, hazırlatılacak hedefler, araçlar, stratejiler ile planlama kararları, tutumları, plan notları ve açıklama raporu ile bir bütün olan her tür ve ölçekte*" hazırlanan planlardaki verilerden bu amaçlarla yararlanılabilmesi olanaklıdır. Örneğin; "*milli parklar*" için hazırlanan "*uzun devreli gelişme planları*" ile "korunan veya korunması düşünülen bir alan" için hazırlanması gereken "*yönetim planları*".

- ✓ Orman Genel Müdürlüğü'ne bağlı 9'u genel ormancılık konularında ve bölgesel düzeyde, 3'ü ise konu temelinde 12 ormancılık araştırma enstitüsü; enstitülerde 86 başmühendislik ile 10 araştırma ormanı mühendisliği;
- ✓ üniversitelerin orman, ziraat, çevre, fen (ve edebiyat) mühendisliği ve enstitüleri;
- ✓ TÜBİTAK ve bağlı birimleri,

bu bağlamda sayılabilir.

Öte yandan; son yıllarda dernek, vakıf, kooperatif vb demokratik kitle örgütleri de bilgi üretim sürecine göz ardı edilemeyecek katkılarda bulunmaktadır. Bu bağlamda;

- ✓ Doğal Hayatı Koruma Derneği-Vakfı,
- ✓ Türkiye Çevre Vakfı,
- ✓ Doğa Derneği,
- ✓ TEMA,
- ✓ Doğa Koruma Merkezi,
- ✓ Kırsal Çevre ve Ormancılık Sorunları Araştırma Derneği,
- ✓ Doğa Hareketleri Araştırma Derneği,
- ✓ Kuzey Doğa Derneği,
- ✓ Kuş Araştırmaları Derneği,
- ✓ Deniz Temiz Derneği
- ✓ Türk Sosyal Bilimler Derneği, Sosyoloji Derneği

vb, çoğu başta Birleşmiş Milletler olmak üzere çeşitli ülkelerarası kuruluş tarafından desteklenen gönüllü kuruluşlar akla gelmektedir. Ne var ki, bu kuruluşlar tarafından farklı kapsam, yöntem ve tekniklerle farklı zamanlarda üretilen bilgiler, sözgelimi ekosistemlerin yapısal özelliklerindeki değişmelerin izlenmesini güçleştirebilmektedir.

II- Yönetsel Gerekler

ÇED düzeninde yaşanan olumsuzluklar, temelde; (i) genelde; "çevre", "doğal" süreçler, insan-çevre/"doğa" etkileşimi vb konulara egemen ve yaygın yaklaşım biçimleri; ülkedeki egemen üretim ilişkilerinin niteliği; ekonomik politikaların içeriği ile kamu yönetiminin yapısal özellikleri ile (ii) yürürlükteki ÇED düzeni özelinde de kurumsal ve hukuksal yapıdan, bu yapıda egemen yaklaşım biçiminden kaynaklanmaktadır. Kuşkusuz, siyasal iktidarların "geçinmeye niyetinin olmaması" da bir başka temel belirleyicidir. Bu nedenle, gerçekte, yönetsel gereklerin, bütünsel bir yaklaşımla tartışılması yöntemsel bir zorunluluktur. Ancak, bu bağlamda, kimi teknik kısıtlar nedeniyle ilkesel önerileri tartışmaya açılması yeterli görülmüştür..

Üterken bir tartışma için öncelikle şu tezler üzerinde "konsensüse" ☻ varılması gerekiyor: ÇED;

- ✓ gerektiğince yapılabilmesini büyük ölçüde rastlantılara bırakılabilecek,
- ✓ öncelik ve ağırlık, süreçlere değil de tesislerin ve kısmen de bu tesislerde gerçekleştirilecek etkinliklerin "doğal" ve kültürel varlıklara olası etkilerinin irdelenmesine verilebilecek,
- ✓ kapsamı siyasal iktidarlar, somut olarak da ilgili bakanlık (bakan yahut ilgili bakana istediğini yaptırabilecek RTE vb bir başka "başkanımsı") tarafından "kişiye özel" ya da "adrese teslim" yaklaşımlarla istendiği zaman istendiği biçimde değiştirebilecek,
- ✓ temel belgesi ÇED yazanaklarının hazırlanması tümüyle piyasa koşullarına bırakılabilecek,
- ✓ "olumlu", "olumsuz", "gerekli", "gereksiz" kararlarının yalnızca "*ilgili kamu kurumlar ile kuruluşların temsilcileri, bakanlık yetkilileri, proje sahipleri ile bakanlıkça yeterlik verilmiş kurum/kuruluşlardan oluşan bir komisyon*" tarafından alınabilecek,
- ✓ her alanı ile aşaması antidemokratik,
- ✓ "konu mankenliğine" dönüştürülmüş gülünç "halkın katılımı" toplantılarıyla işletilebilecek,

- ✓ örneğin; 6292 sayılı **Orman Köylülerinin Kalkınmalarının Desteklenmesi ve Hazine Adına Orman Sınırları Dışına Çıkarılan Yerlerin Değerlendirilmesi ile Hazineye Ait Tarım Arazilerinin Satışı Hakkında Kanun**, 6306 sayılı **Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun**, 6360 sayılı **On Üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun** vb yasal düzenlemelerle gündeme getirilen "*proje alanı*", "*rezerv yapı alanı*", "*kentsel dönüşüm alanı*" vb uygulamaları kapsam dışında bırakabilecek;
- ✓ "*Onaya tabi plan ya da programın onayından önce planlama veya programlama sürecinin başlangıcından itibaren, çevresel değerlerin plan veya programa entegre edilmesini sağlamak, plan ya da programın olası çevresel etkilerini en aza indirmek ve karar vericilere yardımcı olmak üzere katılımcı bir yaklaşımla sürdürülen ve yazılı bir raporu da içeren çevresel değerlendirme çalışmaları*" olarak tanımlanması beklenen "**Stratejik Çevresel Değerlendirme**" ile "**Mekansal Strateji Planlama**", "**çevre düzeni planları**", koruma altına alınmış alanlarla ilgili "**uzun devre gelişme planları**", "**havza bazında entegre koruma planları***"* vb yönlendirici belgelerde tümden soyutlanabilecek;
- ✓ yalnızca ilgili bakanlığın hazırlayabileceği yönetmelik, genelge vb hukuksal düzenlemelerle yönlendirilebilecek

bir süreç değildir. Oluşturulacak "yeni" ÇED düzeninin tasarlanması sırasında, bu gereklerin yerine getirilmesi, deyiş yerindeyse "olmazsa olmaz" bir koşul sayılmalıdır.

SONUÇ

Bilindiği gibi, her türlü etkinlik "çevre", bu kapsamda da ekosistemler üzerinde, doğrudan ve/veya dolaylı olarak "istenmedik" etkilerde bulunur. Ekosistemlerin kendilerini yeniden üretebilme yeteneğini ve gücünü aşması durumunda bu etkiler, çeşitli sorunlara yol açabilmektedir. ÇED, herhangi bir etkinliğin böylesi durumlara yol açıp açmayacağının öngörülmesine; yol açmaması için alınması gerekli önlemlerin belirlenmesine yönelik araştırma, değerlendirme ve karar verme çalışmalarını kapsamaktadır. Açıktır ki, bu, ÇED yazanağının öngörülen kapsamda hazırlanmasıyla sınırlandırılabilecek bir süreç değildir. Böyle iken, ÇED süreci ülkemizde, deyim yerindeyse, "yasak savma" niteliğinde iş ve işlemlere indirgenmiştir. Hazırlanıp onaylanan ÇED yazanakları, çoğunlukla istenilen verilerin mekanik biçimde bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş; yönlendirici olamayacak, daha da önemlisi gerektiğince denetlenemeyecek, yatırımların "kenar süsü" olmaktan öteye geçemeyecek belgelerdir. Siyasal iktidarlar, kurallarını istedikleri gibi belirledikleri, değiştirebildikler bir oyunu oynatmaktadır. İlginçtir; çevre/doğa koruma kaygısı, sorumluluğu taşıyor görünenlerin çoğunluğu da, sözgelimi Emre Belezoğlu denli karşı çıkmadan bu oyuna katılabilmekte ya da dolaylı olarak katkıda bulunabilmekte; sonra da, verilen "penaltılara" karşı çıkmakla yetinebilmektedir (!)

Sonsöz: Yürürlükteki ÇED düzeni değiştirilmelidir; "başka yolu yok" !; var mı?

***

YARARLANILAN KAYNAKLAR

[1] Erdinç Çelikkan, "Çevresel etki de NEYMİŞ?", 26 Kasım 2014 tarihli **Hürriyet Gazetesi**, Sayfa 9.

[2] http://www.csb.gov.tr/gm/ced/ (Erişim Tarihi: 2 Aralık 2014)

[3] 8-10 Kasım 2013 tarihlerinde gerçekleştirilen **Uluslararası Çevresel Etki Değerlendirmesi Kongresi** 2013 için hazırlanan tanıtım notu (http://www.ced2013istanbul.org/)

[4] http://izinlisans.cevre.gov.tr/Sorgular/YazilimNetFirmaSorgula.aspx (Erişim Tarihi: 3 Aralık 2014)

[5] http://www.csb.gov.tr/gm/ced/index.php?Sayfa=sayfaicerik&IcId=844 (Erişim Tarihi: 3 Aralık 2014)

[6] Seton Lloyd; **Türkiye'nin Tarihi, Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları,** (Çeviren Ender VARİNLİOĞLU), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 4. Basım, 1998, Ankara; Sayfa 3.